

Чикәр бичлгәнә зокалас

Хальмг келнә алфавит

Таньгъчин күүдгч комите-тин шиидврәр ода олзлгдджах а, б, у, гь, нь, дж үзгүдин ормд уул уга--ә, шуд көл-лэ у, көндлнъ татаста о, суултә н, болн суултә ж үзгүд олзлгдхмн. Эн үзгүд хальмг келнә шишлнъ аасиг неджәд темдгәр темдгджәнә. Тер учрас эн үзгүдәр бичхд чигн, умшхд чигн амр болхнъ ил.

Хальмг келнд ут-турштан 39 үзг бәәдг. Теднәс 13 үзгнъ эгшг үзгүд, 24 үзгнъ хадвр үзгүд. Эднәс нань хойр темдг бәәнә—дждблн темдг (ь) болн хату темдг (ъ).

Хальмг келнә алфавитд йоти-рованын (хамсн) ас ним үзгүдәр темдгдджәнә я (й+а), ю (й+у), е (й+э), ё (й+о).

Талин келнәс орджак үг-мүдин ас темдгхин төләд авгдсн үзгүд: эгшг е, ы үзгүд болн хадвр ф, ж, щ үзгүд.

Хальмг келнә шин алфавит батлдж авхларн, орс келнә үзгүдин чинр сольт уга, эврә келнә шишлнъ а болгъниг оиц, салу гусха үзгүдәр темдгдг болсн учрас, хальмг куукдт болн медәчүдт эврә төрски келән болн орс кел дасхд амрхн болсми.

Эврә келнә болн орс келнә алфавит амрхн медж тодлхн төләд үзгүдин ним дарата-гъяр авхмн: а, ä, б, в, г, гь, д, е, ё, ж, дж, з, и, й, к, л, м, н, нь, о, б, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, э, ю, я.

Эгшг үзгүдин олзлгдгән

Хальмг келнә а, о, у гидг а, болн и гидг а эврәннъ ай-лгъяр орс келнә бас ним аәслә әд болна. Эн үзгүд керглгд-гәнә эндү гаршго. Улгүрлхд: хаша, адун, ора, боран. Эврә төрски үгмүдт а, у, б эгшгүд харгъна. Эдниг олзлггән бас амрхн. Улгүрлхд: көрә, шивә, тәрән, укр, үрә.

Йотированн я, ю үзгүд хальмг келнд орс келнд кергл-гдг метәр олзлгднә.

Я үзг темдгдджәхнъ:

а) угин эклцд, дунд болн суулд йотированн я гидг а темдгдджәнә. Улгүрлхд: яман, ясн, ямаран, уя, соя, хаяд, Яков, Емельян, трамваяр;

б) хальмг келнә болн талин келнә дждблрсн хадврн хбн бичгднә. Улгүрлхд: уняртнә, ханядн, тогьяд, сургъуляр, аля, маля, буудя, Соня, регулятор;

Ю үзг темдгдджәхнъ:

а) угин эклцд, дунд болн суулд йотированн ю гидг а темдгдджәнә. Улгүрлхд: юн, юмн, аю, аюл, Аюка, юрист, какт, трамваяр;

б) хальмг келнә болн талин келнәс орсн үгмүдин дждблр-н хадврн хбн бичгднә. Ул-гүрлхд: сургъулюр, холь-хо-люл, халюн, Анюр, полюс, революц.

Хальмг келнд э болн е гидг үзгүд олзлггән деер алиътрлт гарна. Эн үзгүдиг чикәр олзл-хн төләд медхнъ:

Хальмг келнә чикәр бичл-гәнә зокалин тускар кесг конференц болла. 1957 джи-лин, июль сарас эклдж бол-си күүндвр чикәр бичлгәнә зокалин улм сәйрүлхә тусан икәр күргә.

Эн күүндврик ашлдж, урднъ гарси шиидермүдәс бармтг авч, чикәр бичлгәнә зокал-мудик нег цбн гол тбрмүдәл тавлдулдж, чикәр бичлгәнә таалар бечәх селгемдн.

Эгшг э гидг үзгиг угин эклцд болн эгшгин хбн бичнә. Улгүрлхд: эн, энүнә, Эрдни, Эр-ни, Ангельс, электричеств, аэроплан, поэт.

Эгшг е темдгдджәхнъ:

а) угин дунд, хадвр үзгин хбн, э гидг аәг е гидг үзгәр темдгднә. Улгүрлхд: керг, кер-рә, серә, делегат;

б) угин эклцд йотированн е (й+э) бичгднә. Улгүрлхд: енъ, енъсг, Ента, Егор, Ермак.

Йотированн е (й+э) үзгиг талин келнәс орджак үгмүдтнъ бичнә. Улгүрлхд: елк, объем. Хальмг келнә үгмүдт болхла эн йотированн аәг йо гидг үзгүдәр темдгднә. Улгүрлхд: йосн, йовдл, йорал.

Хальмг келнд йотированн дждблн эгшгүд бәәнә. Эн эг-шгүдиг олзлггәнә зокал ним:

а) йотированн а гидг аәг йа үзгүдәр темдгднә. Улгүрлхд: бийән, бгйә, бйә, бйәтә, бур-жуазийәс;

б) йотированн б гидг аәг йб үзгүдәр темдгднә. Улгүрл-хд: йбрәл, йбркг.

в) йотированн ү гидг аәг йү үзгүдәр темдгднә. Улгүр-лхд: бийүрн, гейүрх, аю-кейү уга, Гвинейүр;

г) йотированн и аәг йи үз-гүдәр темдгднә. Улгүрлхд: йисн, йирн, йиртмдж, Йисә, Йисәлә.

Эгшг ы үзг талин келнәс орджак үгмүдт бичгднә. Ода деерән эн үзг хальмг келнд бичгдджәхш.

Хадвр үзгүдин олзлгдгән

Хадвр б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ үзгүд хальмг келнд, орс келнд олзлгддг метәр ол-злгднә.

Хальмг келнә шишлнъ хадвр олзлхн таалар цәәлггдджә-хнъ:

Хадвр гь үзгәр келнә бах-лулар тач келгддг дуута хад-вр аәг угин дунд болн суулд темдгднә. Улгүрлхд: авлгъ, сургъ, зургъан, угъа, гигтәд.

Угин эклцд гь болн г гидг ас ганцхн г үзгәр темдгднә. Улгүрлхд: гер, гар.

Угин эклцд гь болн г аәсиг нег әлл г үзгәр темдгдлснд угин чинр сольгдхш. Болн угин айлгъ чикәр келхин төлә медхнъ: кемрджән угин эклцд бәәх г үзгин хбн ар дарана эгшгүд (а, о, у) бәәхлә, эн үзгиг гь гидж умшхмн. Ул-гүрлхд: гар, гал, галун. Кемр-джән угин эклцд бәәх г үзгин хбн бн дарана эгшгүд (ä, б, у) бәәхлә, эн үзгиг г гидж умш-хмн. Улгүрлхд: гер, гертән, герл, гилән.

Хальмг келнә нь үзг келнә бахъулар келгддг хамрин хад-вр а темдгднә. Эн үзг угин дунд болн суулд бичгднә. Ул-гүрлхд: анъ, савнъ, хонъх, Тенъ.

Хальмг келнә дж үзг угин хамань болв чигн сонъсврарн бичгднә. Улгүрлхд: джил, джи-рмәхә, халж, халжгър.

Талин келнәс орджак үгмүдт хадвр ш, ж, ф үзгүднъ амаран чигн сольт угагъяр бичгднә. Улгүрлхд: ши, рош, журнал, фабрик. Хальмг келнә үгмүдт ш биш шч гидж бичхмн. Ул-гүрлхд: көдлмшч, ишч, үз-джәхшч.

Хату болн дждблн темдгин олзлгдгән

Хальмг келнә зокалар хату болн дждблн темдг орс кел-нд олзлгддг метәр олзлгднә.

Хату темдг хувагч, салгъгч чинртә темдг болна (йотиро-ванн эгшгүдин бн хату хад-врн ард бичгднә). Улгүрлхд: съезд, объект, объем, авъяс, замъян, Сумъян.

Дждблн темдгин олзлгдл хойр чинртә болна:

а) дждблн темдг дждблн хадврн темдгднә. Улгүрлхд: хальмг, салькн, сургъуль, культаур, Горький;

б) дждблн темдг хувагч, салгъгч темдг болна (йотиро-ванн эгшгүдин бн, дждблн хадврн ард бичгднә). Улгүрл-хд: Альян, сатья, курьер, барьер.

ПАВЛА Д.